

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА БАЛКАНАХ У ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ О. Л. ПОГОДІНА

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор, кафедра туристичного бізнесу
і країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6, м Харків, Україна, 61022, e-mail: limans@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

Анатолій Парфіненко

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу
і країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6, м Харків, Україна, 61022, parfinenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5951-0230>

У статті розглядається балканський вектор досліджень харківського періоду діяльності Олександра Львовича Погодіна (1872–1947) – відомого представника вітчизняного та європейського слов'янознавства, приват-доцента Санкт-Петербурзького, професора Варшавського, Харківського, Белградського університетів. Хоча свої узагальнюючі праці «Історія Сербії» (1909) та «Історія Болгарії» (1910) вчений опублікував ще до переїзду в Харків, в роки своєї служби в Харківському університеті (1910–1919) він розглядав балканську тематику в деяких своїх опублікованих роботах і курсах лекцій. Курс «Лекції зі слов'янських старожитностей» (1910), в тому числі в тій його частині, яка стосувалася історії Балкан, по суті став підсумком всьому, зробленому вітчизняної історіографією в цій області за більш, ніж 60 років. Основні етапи політичного і культурного розвитку найбільших балканських народів він розкрив у виданому підручнику «Лекції з історії сербської та болгарської літератури» (1914). Хоча А. Л. Погодін не поділяв переконань слов'янофілів, деякі з їх положень знайшли своє відображення в його «Нарисах з історії слов'янської взаємності» (1910). Вперше у вітчизняній історіографії він опублікував узагальнюючий «Короткий нарис історії слов'ян» (1915) і працю «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів перед війною 1914 р.» (1915). При дослідженні причин і темпів утворення середньовічних держав у південних слов'ян А. Л. Погодін особливу увагу приділяв географічному фактору. У харківський період він також переклав і видав з власними доповненнями книгу К. Рота «Історія християнських держав Балканського півострова» (1914).

Ключові слова: О. Л. Погодін, історія, міжнародні відносини, Балканський півострів, Харківський університет.

INTERNATIONAL RELATIONS IN BALKANS IN HERITAGE OF A. L. POGODIN, PROFESSOR OF KHARKIV EMPEROR'S UNIVERSITY

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and Regional
Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine,
61022, e-mail: limans@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

Anatoly Parfinenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Tourism Business and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: parfinenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5951-0230>

Aleksandr Lvovich Pogodin (1872–1947) was a distinct authority in Russian Empire and European Slavic studies, Associate Professor of Universities of Saint Petersburg, Professor of Warsaw, Kharkiv, Belgrade Universities. Though his generalizing works “History of Serbia” (1909) and “History of Bulgaria” (1910) the scholar published before his service term at Kharkiv University (1910–1919), he treated Balkans topics in some of his published articles and lecture courses. Course “Lectures on Slavic Antiquities” (1910), particularly, its part relating to Balkans, actually summarized all achievements of Russian Empire historiography for 60 plus years. He disclosed main stages of political and cultural development of the largest Balkan ethnicities in his published textbook “Lectures on History of Serbian and Bulgarian Literature” (1914). Though A. L. Pogodin did not share the convictions of Slavophiles, some of their notions were reflected in his “Essays on History of Slavic Mutuality” (1910). He was the first of domestic historiographers to publish a generalizing “Brief Essay on Slavic History” (1915) and capital volume “Slavic World. Political and Economic Situation of Slavic Nations before the War of 1914” (1915). In his study of reasons and rates of formation of Medieval Slavic states A. L. Pogodin paid special attention to geographic factor. In the course of his Kharkiv period he also translated and published a book “History of Balkan Peninsula Christian States” by K. Roth (1914).

Keywords: A. L. Pogodin, history, international relations, Balkan Peninsula, Kharkiv University.

У наступному 2022 р. виповнюється 150 років від дня народження Олександра Львовича Погодіна (1872–1947), ім'я якого добре відомо багатьом вітчизняним і зарубіжним історикам. О. Л. Погодін – великий представник вітчизняного та європейського слов'язознавства, приват-доцент Санкт-Петербурзького, професор Варшавського, Харківського, Белградського університетів, і настільки широка географія науково-педагогічної діяльності вченого відображає як ступінь його професіоналізму і затребуваності, так і складні, суперечливі умови передвоєнних та воєнних років, революції і громадянської війни, що змусили його прийняти ідеї однієї зі сторін конфлікту й емігрувати до Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії).

Наукова спадщина О. Л. Погодіна розглядалася в рамках вивчення загальноросійського слов'язознавства (Soloviev 1958, 57–59; Lapteva 1979, 271–272; Slavyanovedenie 1988, 337–378; Lapteva 2006; Kopylov 2005, 13) вітчизняної медієвістики і окремих країнознавчих тем (Lyman 1993, 165–166, 273), медієвістики в Харківському університеті (Liman 1992, 124–133). Виділимо в зв'язку з цим окрему монографію Л. П. Лаптевої «Російський історик-славист Олександр Львович Погодін: Життя і творчість (1872–1947)» (Lapteva 2011). Однак за дужками інтересів історіографів залишився внесок О. Л. Погодіна у вивчення міжнародних відносин на Балканському півострові. Тим часом учений був сучасником подій, який не тільки перетворили Балкани на «пороховий льох» Європи, а й стали приводом до розв'язання Першої світової війни, що призвела у його країні до двох революцій, громадянської війни і масової еміграції – тобто всього того, що О. Л. Погодіну безпосередньо довелося випробувати на собі. У зв'язку з цим мета пропонованої статті – на основі вивчення всього нарративу вченого в харківський період його науково-педагогічної діяльності (1910–1919) дослідити його внесок у вивчення міжнародних відносин на Балканах від доби Ранняго Середньовіччя до початку Першої світової війни.

О. Л. Погодін народився 3 (15) червня 1872 року в місті Вітебськ (Lyman 1993, 273). Він походив із дворянської родини, однак певний вплив в цьому білоруському місті на культурне життя представників польської громади рано наклало відбиток на інтерес майбутнього вченого до мови та історії Польщі. Він рано вивчив польську мову, що згодом знадобилося йому в його науково-педагогічній діяльності. Саме вектор полоністики, а не балканістики стане згодом пріоритетним в дослідженнях ученого.

У 1890–1894 роках О. Л. Погодін навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, після закінчення якого був залишений для приготування до професорського звання по кафедрі слов'янської філології (Lapteva 1979, 271). Його вчителями тут були відомі славісти – В. І. Ламанський, О. М. Веселовський, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов. Одночасно з підготовкою до магістерського іспиту О. Л. Погодін викладав російську і слов'янські мови у жіночій гімназії, а курс «Слов'янські старожитності» – в Археологічному інституті С.-Петербурга. У цьому курсі він вперше почав розглядати міжнародні відносини на Балканах у добу раннього Середньовіччя.

З 1897 р. О. Л. Погодін – приват-доцент С.-Петербурзького університету (Slavyanovedenie 1988, 337). Він читав лекції та проводив практичні заняття зі слов'янознавчих дисциплін, а у 1901 р. опублікував книгу «З історії слов'янських пересувань», яку захистив в якості магістерської дисертації.

У 1902 р. О. Л. Погодін став екстраординарним, а в 1906 р. – ординарним професором Варшавського університету. Саме у варшавський період своєї науково-педагогічної діяльності він захистив докторську дисертацію на тему «Сліди коренів-основ в слов'янських мовах» (1905) (Lyman 1993, 273).

За своїми суспільно-політичними поглядами він був близький до партії кадетів. Представник ліберальних поглядів, з дитинства знайомий з польською мовою і культурою О. Л. Погодін співчутливо ставився до польського національного руху, виступав за викладання у Варшавському університеті польською мовою і за державну самостійність Польщі. У 1908 р, відповідно до прохання, він був звільнений з Варшавського університету. При цьому, на думку Л. П. Лаптевої, слід вважати необґрунтованими думки деяких авторів про те, що О. Л. Погодін був звільнений з Варшавського університету за свої понофільські погляди: насправді ще в 1904 р. у листі до М. Ф. Сумцова він виявляв бажання переїхати до Харкова і отримати посаду професора Харківського університету (Lapteva 2006, 170).

У 1908–1910 рр. О. Л. Погодін мешкав в Санкт-Петербурзі. Тут він викладав в якості приват-доцента в С.-Петербурзькому університеті, на Вищих жіночих курсах і в приватних навчальних закладах. Саме тут у зв'язку зі збільшенням в результаті анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини громадського інтересу до балканської тематики він опублікував дві узагальнюючі праці: «Історія Сербії» (1909) та «Історія Болгарії» (1910) (Lapteva 1979, 271). Видання подібного формату, цілком присвячені історії окремих балканських країн, в російській історіографії були здійснені вперше, хоча написані вони в науково-популярному дусі. Про велике значення подібних праць свідчить той факт, що «Історію Болгарії» переклали незабаром болгарською мовою. Проте, О. Л. Погодін не поділяв слов'янофільських ідей, в тому числі і після того, як переїхав до Харкова. У 1910 р. Рада Харківського університету обрала його другим ординарним професором кафедри слов'янської філології (Liman 1992, 126).

У Харківському університеті О. Л. Погодін читав різні слов'янознавчих курси, значна частина яких охоплювала історію і зовнішню політику балканських країн. Серед них: «Слов'янські старожитності», (1912/1913, 1914/1915, 1916/1917 н.р.) (Obzrenie 1916, 14), «Історія сербської та болгарської літератури» (Obzrenie 1911, 11), «Історія Сербії і Болгарії» (1912/1913, 1914/195 н.р.) (Obzrenie 1912, 9), «Історія південних слов'ян» (1916/1917 н.р.) (Obzrenie 1916, 14).

Дев'ятирічна творча діяльність О. Л. Погодіна в Харкові (1910–1919 рр.) тривала в складних і суперечливих умовах передвоєнних, а потім воєнних років, революції і громадянської війни. Він активно реагував на все, що відбувалося в Російській імперії та за її межами. Уже в перші місяці перебування в Харкові О. Л. Погодін опублікував у місцевій газеті «Южный край» декілька статей на злободенні теми міжнародної політики, в тому числі, на тему міжнародних відносин на Балканах. Так, критикуючи зовнішньополітичний курс Російської імперії за непослідовність, він закликав уряд стати на чолі загальнослов'янського руху проти німецького натиску. «Антислов'янська політика, – вказував він у статті «Німецький натиск», – ведеться Австрією і буде вестися, поки на чолі слов'янства не стане вільнодумна Росія, яка б примирила у себе вдома національні чвари, яка б вирішила у себе і польський, і український, і литовський і всі інші національні питання» (Pogodin 1910a). На думку вченого, «переступивши через Балканський хребет,

Німеччина продовжує свій наполегливий рух і переходить вже у Малу Азію» (Pogodin 1910a). В іншій статті з красномовною назвою «Знову східне питання» він вказував на чергове загострення ситуації на Балканах і на те, що «Туреччина знову стає загрозою для християн» (Pogodin 1910b).

У Харкові науково-педагогічна діяльність О. Л. Погодіна не обмежувалося стінами університету. Протягом декількох років учений читав лекції і на Харківських вищих жіночих курсах. При цьому тематика його лекцій з історії західноєвропейських літератур виходила на цих курсах за межі його традиційного захоплення славістикою. В цілому ж в науковій спадщині О. Л. Погодіна в розглянутий період виділяється кілька об'єктів вивчення. Серед них – слов'янські старожитності, історія південно-слов'янських і західно-слов'янських літератур, узагальнюючі праці з історії слов'ян від давнини до 1914 р., історія польського народу в XIX ст. Слід підкреслити, що питання міжнародних відносин на середньовічному Балканському півострові не були головним об'єктом його наукових розробок в харківський період його науково-педагогічної діяльності, оскільки в Харкові О. Л. Погодін звертався в основному до історії Польщі різних діб. Проте трактування багатьох подій балканської історії були адекватні ступеню злободенності балканської тематики саме в роки його служби в Харкові.

В галузі вивчення давньої історії слов'ян О. Л. Погодін залишив помітний слід. Літографоване видання курсу «Лекції зі слов'янських старожитностей» датовано 1910 роком, тобто першим роком його викладання в Харківському університеті. Цей курс є більш докладним за своїм змістом, ніж курс його сучасника харківського славіста С. М. Кульбакіна «Історія слов'ян», який сам же автор називав у тексті «слов'янськими старожитностями» (Kulbakin 1908).

«Слов'янські старожитності» були обов'язковим курсом, який викладали в університетах Російської імперії ще з середини XIX ст. Найважливішими питаннями, що традиційно розглядалися в них, були: проблема походження і розселення слов'ян, їх взаємини з іншими етнолінгвістичними групами, в тому числі їх боротьба проти «німецьких хижаків» (Pogodin 1910c, 408). Окремо в подібних лекціях висвітлювалися міжнародні відносини на Балканах – міграції слов'ян, візантійсько-слов'янські війни, створення слов'янських держав і особливості їх зовнішньої політики.

Курс О. Л. Погодіна, зокрема в тій його частині, яка була присвячена історії Балкан, по суті підбив підсумок всьому, зробленому вітчизняною історіографією в цій галузі за більш, ніж 60 років. Хоча у цій вітчизняній історіографії було чимало видань, присвячених даній тематиці, «Лекції зі слов'янських старожитностей» О. Л. Погодіна важливі насамперед тим, що були лекціями узагальнюючого характеру і одночасно містили безліч вказівок на дискусійні в науці питання.

Якщо С. М. Кульбакін під час аналізу складних питань про походження слов'ян однаковою мірою користувався як лінгвістичними, так і археологічними даними, то характерною рисою творчості О. Л. Погодіна було його явне перебільшення лінгвістичних даних на відміну від археологічних. Разом з тим, в сучасному йому слов'янознавстві історики все більше спиралися на дані археологи, величезне значення яких визнавав і сам О. Л. Погодін (Pogodin 1910c, 5).

Вчений із сумнівом ставився до вельми поширеної тоді в історіографії тези про те, що індоевропейські племена є вищою расою. Більш того, на його думку «антропологічним цілим арійці не були» (Pogodin 1910c, 9). Тим самим О. Л. Погодін відкинув відому арійську расову теорію Жозефа де Гобіно – одного з основоположників расизму (Gobino 2001).

О. Л. Погодін визнав ненауковою теорію про слов'янське походження гунів, найбільш відомим представником якої був Д. І. Іловайський. У той же час, на думку історика, певний вплив на давніх слов'ян зробили фракійські племена Балкан. На основі лінгвістичних порівнянь О. Л. Погодін дійшов висновку про те, що в слов'янський лексикон увійшли багато фракійських слів (Pogodin 1910c, 203–204). Це сталося після переселення слов'ян на Балкани. Учений справедливо відзначав у зв'язку з цим, що «... слов'янський елемент широко поширився по всім країнам, заселеним греками» (Pogodin 1910c, 402).

На відміну від більшості вітчизняних і зарубіжних славістів, які називали батьківщиною слов'ян територію Прикарпаття, Повіслення О. Л. Погодін в своїх «Лекціях

зі слов'янських старожитностей» вказав слідом за Л. Нідерле на більш широку область розселення ранньослов'янських племен в Європі, доводячи її східні кордони до Дніпра, південно-східні – до 23 градуса східної довготи, а південні – уздовж 49 градуса північної широти (Pogodin 1910c, 335–356). Територія майбутніх слов'янських держав Балканського півострова знаходиться поза межами даної території. Ці держави склалися в результаті тривалих міграцій слов'янських племен та їх зіткнень із Візантією.

Першою державою південних слов'ян він, апіорі, вважав Болгарську, утворену в 681 р. слов'янськими і протоболгарськими племенами хана Аспаруха після його переможної війни проти Візантії. При цьому у висловлюваннях О. Л. Погодіна відчувається певний антивізантинізм, ймовірно нав'язаний авторитетом його попередника по кафедрі слов'янської філології М. С. Дринова. «Слов'яни, зіткнувшись з греками, – вказував він, – не були некультурною масою, позбавленою віри і закону. Навпаки, навіть в юридичному житті середньовічної Греції слов'яни, ймовірно, залишили свій слід. Саме в VIII столітті візантійське законодавство визнає абсолютно нові форми землекористування, общинний побут, який змінив колишнє кріпосне право» (Pogodin 1910c, 403). При цьому О. Л. Погодін підкріплював свої міркування посиланнями на джерела, пізніше, в XII столітті «ми знову зустрічаємо слов'янські громади в самій Аттиці. Про це ми дізнаємося зі слів Михайла Акоміната, що був в кінці XII століття афінським митрополитом» (Pogodin 1910c, 403–404).

Деякі висновки, зазначені в «Лекціях зі слов'янських старожитностей», знайшли відображення і в «Лекціях з історії сербської та болгарської літератур» (1914). У цьому курсі, незважаючи на назву, міститься чимало даних, які дозволяють реконструювати історичні, в тому числі ключові зовнішньополітичні події на Балканах в Середні віки.

Дві ключові і вельми спірні думки червоною ниткою проходять через цей курс: по-перше, твердження про згубність для слов'янських народів раннього створення національної церкви; по-друге, висновок про те, що через домінуючий вплив на Болгарію з боку Візантії, перша в Середні віки не виробила своєї національної культури (Pogodin 1914a, 213).

Для обґрунтування тези про те, що богослужіння народною мовою дуже мало сприяло розвитку писемності та літератури у південних слов'ян О. Л. Погодін намагався показати, наскільки корисною для католицьких народів стала мертва латинь, яка, на його думку, дозволила освіченому класу сприймати все багатство античної культури (Pogodin 1914a, 3). «Латинська освіченість, – вказував учений, – виявилася добрим ґрунтом для національної освіти: для цього достатньо пам'ятати про Гуса у чехів. Цього не знаходимо у народів православних» (Pogodin 1914a, 3).

Бідність середньовічної болгарської і сербської літератури О. Л. Погодін вбачав у тому, що «всі народи, які прийняли християнство від Візантії, були сильно ослаблені цим у своєму розвитку» (Pogodin 1914a, 48). Раннє введення у південнослов'янських народів національної церкви, на його думку, «було великим гальмом у справах духовного розвитку цих народів, оскільки воно перетнуло шлях широкому впливу на них античних цивілізацій» (Pogodin 1914a, 48). З цього приводу О. Л. Погодін із жалем констатував, що національна церква південних слов'ян призвела до сильного відставання слов'янських народів «в справі літературного розвитку в порівнянні із Західною Європою» (Pogodin 1914a, 49).

Односторонність подібних висновків очевидна. Можна погодитися з його твердженням про те, що латинська освіченість відіграла основну роль в передачі Середнім вікам античної спадщини, але в той же час О. Л. Погодін в даному випадку недооцінював значення загальнослов'янської писемності у формуванні культури слов'янських народів православного обряду.

Перу О. Л. Погодіна належить і перший у вітчизняній історіографії узагальнюючий нарис з історії слов'ян. Ця робота «Короткий нарис історії слов'ян» викликала не цілком дружні відгуки з боку критики. На думку рецензентів, праця виявилася стислою і фрагментарною та демонструвала односторонній, зовнішній похід автора до історії (Voznesenskiy 1915, 17–18; Richeta 1916, 20). Проте опублікувавши «Короткий нарис історії слов'ян» (1915), перевиданий в наступний раз вже в 2003 р., О. Л. Погодін через півстоліття зумів здійснити те, що не вдалося свого часу відомому російському славісту О. Ф. Гільфердінг. У цьому – одне з головних значень даного видання. У тому ж 1915 році була опублікована

більш ґрунтовна праця О. Л. Погодіна «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів перед війною 1914 г.» (1915). Хоча вона й була присвячена головним чином подіям XIX – початку XX століть, але містила короткі історичні екскурси з викладенням особливостей зовнішньої політики середньовічних балканських держав. Текст «Слов'янського світу» часто відтворював ключові висновки тексту попереднього видання, і супроводжувався численними статистичними даними.

Частина матеріалу в цих виданнях становить інтерес для дослідників минулого Балкан. У «Короткому нарисі» цьому присвячені розділ 4 «Історія південно-слов'янських народів Австро-Угорщини» і розділ 5 «Історія слов'янських держав на Балканському півострові», а в «Слов'янському світі» – розділи 12–15 («Триєдине королівство Хорватія, Славонія і Далмація», «Серби в Угорщині. Боснія і Герцеговина», «Сербське королівство», «Чорногорське королівство»).

У повній відповідності з уявленнями сучасної йому науки О. Л. Погодін слушно вважав, що «на Балканському півострові, за Дунаєм, слов'яни з'являються тільки на початку VI століття після Р.Х.» (Pogodin 1915a, 3). «Слов'яни зайняли протягом цього століття значну частину Балканського півострова і дійшли до берега Адріатичного моря, – вказував учений (Pogodin 1915a, 3) і при цьому підкреслював, що ці слов'янські народи «не були об'єднані» (Pogodin 1915a, 8).

Хоча О. Л. Погодін не поділяв переконань слов'янофілів, деякі з їх положень знайшли своє відображення в його «Нарисах з історії слов'янської взаємності» (1910). Тональність цієї назви і тексту певною мірою відбилися на змісті і «Короткого нарису», і «Слов'янського світу». Наприклад, на думку О. Л. Погодіна, «племінна єдність сербів і хорватів є настільки тісною, що навіть тисячоліття різного історичного життя не могло розірвати його», оскільки це один і той же народ, і розділяє їх тільки релігія» (Pogodin 1915a, 11–12). Однак в іншому місці свого «Короткого нарису» О. Л. Погодін робив істотне уточнення: «Ця різниця віросповідань і пов'язаних з ним культурних впливів визначило весь подальший хід розвитку родинних, але роз'єднаних історій народів і часто викликало між ними запеклу боротьбу» (Pogodin 1915a, 84). В цілому ж О. Л. Погодін відзначав «відбиток єднання» слов'ян навіть в роки османського панування (Pogodin 1915a, 97).

Під час дослідження причин і темпів утворення середньовічних держав у південних слов'ян О. Л. Погодін особливу увагу приділяв двом обставинам: по-перше, їх боротьбі з візантійцями, аварами, франками, угорцями, італійцями (Pogodin 1915a, 84, 100; Pogodin 1915b, 7, 12, 15, 278 та ін.), по-друге, географічному фактору. В останньому випадку такі трактування можна, на нашу думку, пояснити впливом ідей відомого британського вченого Х. Маккіндера, який зробив значний внесок у геополітику після публікації в 1904 р. книги «Географічна вісь історії» (Isaev 2011, 69).

Втім, прихильність до ідей географічного детермінізму, О. Л. Погодін виявляв у своїй творчості неодноразово. На його думку, болгари першими створили державу тільки тому, що населяли долину (Pogodin 1915a, 98). Однак це не означало, що він ігнорував увесь складний комплекс візантійсько-болгарських зіткнень, який і призвів зрештою до підписання в 681 р. історичного договору між двома сторонами конфлікту. О. Л. Погодін вважав закономірною боротьбу Візантії не тільки проти Болгарського царства, а й проти інших слов'янських політичних утворень. «Візантійська імперія, – вказував він, – ризикувала, не кажучи вже про її політичний престиж, самим своїм існуванням і тому природно, що вона напружувала всі свої сили, щоб зруйнувати могутність слов'янських держав» (Pogodin 1915a, 85).

В історії міжнародної політики балканських країн і Європи взагалі О. Л. Погодін виділяв X століття. Саме тоді, за його словами, «південні слов'яни набувають величезну вагу у побудові не тільки балканських відносин, а й взагалі, відносин між Сходом і Заходом» (Pogodin 1915a, 85). Наприклад, у хорватів в цей період першим королем був проголошений Томіслав I, хоча О. Л. Погодін невірно вказав рік його смерті (930 замість 928-го) (Pogodin 1915a, 278).

Важливим фактором, що впливав на міжнародні та внутрішньополітичні відносини в державах Балканського півострова О. Л. Погодін слушно вважав богомільських рух. В оцінках цього руху учений перебував під очевидним впливом М. С. Дринова, який стверджував у своїй докторській дисертації «Південні слов'яни і Візантія в X столітті» (1875),

що ересь богомилов «явилась протидією візантизму» «з його розкішним кліром» (Drinov 1876, 78). Щоправда, сам О. Л. Погодін прямо не стверджував, що богомили направляли своє вчення проти впливу Візантії, однак підкреслював заперечення ними зовнішніх форм богослужіння, запозичених у візантійського кліру (Pogodin 1915a, 103).

Міждержавні відносини на Балканах в Середні віки та Новий час О. Л. Погодін зображував в основному у вигляді низки військових зіткнень, включаючи події Другої балканської війни і основні положення Бухарестського миру 1913 року (Pogodin 1915b, 364). На наш погляд, подібна тональність нарисів багато в чому залежала від реалій 1915 року, коли ці нариси були надруковані. Однак і попередні періоди історії міжнародних відносин на Балканах, особливо епохи Середньовіччя, бачилися вченому як результат зусиль не стільки дипломатів, скільки воєначальників, хоча не можна заперечувати, що висновки, до яких він дійшов, повністю корелюється з історичними реаліями описаних ним епох. Серед них, наприклад, твердження: «З початку X ст. серби намагаються вже створити окрему від Візантії державу» (Pogodin 1915a, 104); «Балканські держави Сербія і Болгарія переживають в першу половину XIV століття найблисучішу пору свого розвитку. Замість того, щоб ворогувати між собою через першість, вони спрямовують свою енергію на остаточний розгром Візантійської імперії» (Pogodin 1915a, 114); «У 1830 р. Порта визнала Сербію автономним спадковим князівством під верховною владою султана» (Pogodin 1915b, 336).

Проте в текстах видань О. Л. Погодіна зустрічаються і спірні твердження. Наприклад, на його думку, «Самуїл в 996 р. перемігши візантійців проголосив себе болгарським царем» (Pogodin 1915a, 105). Відзначимо, що в цьому дискусійному питанні більшість дослідників вказують на 997 рік, оскільки саме тоді в візантійському полоні помер болгарський цар Роман, з яким припинилася Крумська династія. В іншому місці О. Л. Погодін стверджував: «У 1389 року на Косовському полі султан Мурат (так в тексті – С.Л., А.П.) завдав останній удар сербській державі» (Pogodin 1915a, 116). Однак дане твердження не зовсім точно відображає і наслідки Косовської битви, і сприйняття її сучасниками, і реалії міжнародних відносин на Балканах, оскільки в подальшому сам же автор визнавав, що тільки в XV ст. відбулося завоювання сербських земель (Pogodin 1915a, 116) і саме в цей час «Сербія загинула як держава з великими міжнародними відносинами» (Pogodin 1915b, 334).

Епохальними подіями історії міжнародних відносин на Балканах О. Л. Погодін слушно вважав унію Хорватії і Угорщини 1102 року, після якої «в історії хорватської держави настала нова доба» (Pogodin 1915a, 86; Pogodin 1915b, 278); наслідки битви при Мохачі 1526 року, внаслідок якої значна частина хорватів опинилася під владою турків (Pogodin 1915a, 87); захоплення наполеонівськими військами Істрії та Далмації і повернення їх Австрії за рішенням Віденського конгресу 1815 р. (Pogodin 1915b, 14); Угорську революцію 1848–1849 рр. і роль хорватів в боротьбі проти «гнобителів-мадярів» (Pogodin 1915b, 285); російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. і Берлінський конгрес (Pogodin 1915a, 123, 126) (Pogodin 1915b, 325). Відзначимо об'єктивність історика: з приводу причин окупації за рішенням Берлінського конгресу Боснії і Герцеговини австро-угорськими військами він писав так: «Внаслідок глибокої зневаги тодішньої російської дипломатії до інтересів Сербії і сербів обидві провінції були передані в окупацію Австро-Угорщини» (Pogodin 1915b, 325). В анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини в 1908 р. О. Л. Погодін справедливо вбачав лише «новий крок на шляху до завоювання торгових шляхів і політичного впливу на Балканському півострові» (Pogodin 1915b, 15). Боротьба за перерозподіл сфер впливів в цьому стратегічно важливому регіоні Європи і сама анексія Боснії і Герцеговини закономірно повинна була загострити всю міжнародну політику, на що і вказував учений. «Те збудження, відзначав О. Л. Погодін, – яке було викликано у всьому слов'янському світі цією подією, повело крок за кроком до подальших подій, які призвели до австро-сербського конфлікту 1914 року і до європейської війни» (Pogodin 1915a, 123).

Певним внеском О. Л. Погодіна у вивчення історії міжнародних відносин на Балканах став переклад ним книги К. Рота «Історія християнських держав Балканського півострова (Болгарія, Сербія, Румунія, Чорногорія, Греція)» (1914). Цей переклад був зроблений ще за рік до появи «Короткого нариса» і «Слов'янського світу» О. Л. Погодіна, тому в передмові до тексту перекладу харківський вчений писав: «У нас дотепер немає стислій історії Сербії, Болгарії, Греції» (Rot 1914, 3). Свій вибір і свій внесок він пояснював наступним

чином: «Так як виклад Рота закінчується на 1905 р., то на прохання редакції «Бібліотеки Знання» я надав також короткий перелік подій наступних років, завершивши його Бухарестським миром 1913 року» (Rot 1914, 3).

Виклад А. Л. Погодіним міжнародних подій 1905–1913 рр. не суперечить оцінками, прийнятим й в сучасній історіографії, а «головним змістом подій, що відбувалися на Балканському півострові за ці останні роки», на його думку, «є назрівання тих настроїв і тих питань, які знайшли собі такий бурхливий дозвіл під час двох балканських воєн, що закінчилися недавно», тому «представляється найімовірнішим, що після тимчасового затишшя з новою силою спалахне знову пожежа, яка може бути небезпечною і для всієї Європи» (Pogodin 1914b, 112).

О. Л. Погодін прозорливо передбачив місце вибуху порохового льоху континенту, який і привів до Першої світової війни. В роки цієї а також Громадянської воєн він редагував харківські газети, серед яких – «Русская жизнь», «Жизнь», «Жизнь России». О. Л. Погодін критично ставився до більшовицьких соціальних і політичних експериментів, тому він був гласним Харківської міської думи (1919), співпрацював з керівництвом білогвардійських Збройних сил Півдня Росії, зокрема командувачем Добровольчої армії генералом В. З. Май-Маєвським, відступав разом з ними з Харкова (грудень 1919) до Новоросійську, звідки на початку 1920 р. евакуюювався на ті самі Балкани, про які так докладно писав (Lyman 1993, 273).

О. Л. Погодін осів у новоствореному Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославії). Він продовжив тут активну викладацьку та наукову діяльність. У 1921–1939 рр. він був викладачем російської мови і літератури, а з 1939 по 1941 рр. – професором і Белградському університеті, засновником і головою ряду зарубіжних російських наукових товариств, зокрема Російського археологічного товариства в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, членом белградського Союзу російських письменників і журналістів (Lapteva 2006, 183–184). Незважаючи на критичне ставлення до політичного ладу СРСР О. Л. Погодін залишився патріотом своєї покинутої Батьківщини, після розгрому Югославії в 1941 р. і встановлення режиму німецької окупації був звільнений з Белградського університету. Він помер в 1947 р. в Белграді вже в комуністичній Югославії Йосипа Броз Тіто. Йому пощастило не розділити трагічну долю своїх колег по імператорському Харківському університету А. С. Вязигіна і Г. О. Ільїнського, знищених один – в роки Громадянської війни, а інший – в епоху Великого терору.

Таким чином, хоча свої узагальнюючі праці «Історія Сербії» (1909) і «Історія Болгарії» (1910) О. Л. Погодін опублікував ще до переїзду в Харків, в роки своєї служби в Харківському університеті (1910–1919) він розглядав середньовічну балканську тематику в деяких своїх опублікованих роботах і курсах лекцій. Курс «Лекції зі слов'янських старожитностей» (1910), в тому числі і в тій його частині, яка стосувалася історії Балкан, по суті підбив підсумок всьому, зробленому вітчизняною історіографією в цій галузі за більш, ніж 60 років. Основні етапи політичного і культурного розвитку найбільших балканських народів він розкрив у виданому підручнику «Лекції з історії сербської та болгарської літератури» (1914). Хоча О. Л. Погодін не поділяв переконань слов'янофілів, деякі з їх положень знайшли своє відображення в його «Нарисах з історії слов'янської взаємності» (1910). Вперше у вітчизняній історіографії він опублікував узагальнюючий «Короткий нарис історії слов'ян» (1915) і працю «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів перед війною 1914 г.» (1915). При дослідженні причин і темпів утворення середньовічних держав у південних слов'ян О. Л. Погодін особливу увагу приділяв географічному фактору. У харківський період він також переклав і видав з власними доповненнями книгу К. Рота «Історія християнських держав Балканського півострова» (1914). О. Л. Погодін в харківський період своєї науково-педагогічної діяльності був не стільки дослідником, скільки популяризатором історії балканських народів. Однак такі завдання були цілком адекватні реаліям його епохи, а багато висновків, до яких він прийшов, зберігають свою актуальність і в даний час.

Дев'ятирічна творча діяльність А. Л. Погодіна в Харкові протікала в складних і суперечливих умовах передвоєнних і воєнних років, революції і громадянської війни, яка змусила його емігрувати до Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії).

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Drinov M. S. 1876. Yuzhnyie slavyane i Vizantiya v X veke [Southern Slavs and Byzantium in the X century]. Moskva: University Printing House, 152 s. (In Russian).
- Дринов, М. С. 1876. Южные славяне и Византия в X веке. Москва: Типография университета, 152 с.
- Gobino Zh. A. 2001. Opyit o neravenstve chelovecheskih ras [An experience of the inequality of human races]. Moskva: Odyssey, OLMA-Press, 2001. 768 s. (In Russian).
- Гобино, Ж. А. 2001. Опыт о неравенстве человеческих рас. Москва: Одиссей, ОЛМА-Пресс, 768 с.
- Isaev B. A. 2011. Geopolitika klassicheskaya i geopolitika sovremennaya [Classical geopolitics and modern geopolitics]. *Polis. Politicheskie issledovaniya*, vol. 2, s. 69–85. (In Russian).
- Исаев, Б. А. 2011. Геополитика классическая и геополитика современная. *Полис. Политические исследования*, № 2, с. 69–85.
- Korylov S. A. 2005. Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorichnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.) [Problems of the history of Slavic peoples in the historical thought of Ukraine (last third of the 17th – beginning of the 20th century)]. Kamyanets-Podilskyi: Oium, 464 s. (In Ukrainian).
- Копилов, С. А. 2005. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіум, 464 с.
- Kulbakin S. M. Istoriya slavyan [History of the Slavs]. Kharkov: Printing house-lithograph S. Ivanchenko, 1908, part 1, 124 s. (In Russian).
- Кульбакин, С. М. История славян. Харьков: Типография-литография С. Иванченко, 1908, часть 1, 124 с.
- Lapteva L. P. 1979. Pogodin Aleksandr Lvovich [Pogodin Alexander Lvovich]. *Slavyanovedenie v dorevoljucionnoy Rossii: Biobibliograficheskij slovar*. Moskva, s. 271–272. (In Russian).
- Лаптева, Л. П. 1979. Погодин Александр Львович. *Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь*. Москва, с. 271–272.
- Lapteva, L. P. 2006. Aleksandr Lvovich Pogodin (1872–1947) kak issledovatel istorii slavyan [Alexander Lvovich Pogodin (1872–1947) as a researcher of the history of the Slavs]. *Srednevekovyyi gorod: mezhvuzovskiy nauchnyiy sbornik*. Saratov: Saratovskiy gosudarstvennyiy universitet, issue 17, s. 166–184. (In Russian).
- Лаптева, Л. П. 2006. Александр Львович Погодин (1872–1947) как исследователь истории славян. *Средневековый город: межвузовский научный сборник*. Саратовский государственный университет, выпуск 17, с. 166–184.
- Lapteva L. P. 2011. Russkiy istorik-slavist Aleksandr Lvovich Pogodin: Zhizn i tvorchestvo (1872–1947) [Russian Slavic Historian Alexander Lvovich Pogodin: Life and Work (1872–1947)]. Moskva: House of the Russian Diaspora named after Alexander Solzhenitsyn, 148 s. (In Russian).
- Лаптева, Л. П. 2011. Русский историк-славист Александр Львович Погодин: Жизнь и творчество (1872–1947). Москва: Дом Русского Зарубежья имени Александра Солженицына, 148 с.
- Liman S. I. 1992. Harkovskiy period nauchnoy deyatel'nosti professora A. L. Pogodina [Kharkov period of scientific activity of professor A. L. Pogodin]. *Vestnik Harkovskogo universiteta*, Kharkov, vol. 363. Ser. «Istoriya», issue 26, s. 125–134. (In Russian).
- Лиман, С. И. 1992. Харьковский период научной деятельности профессора А. Л. Погодина. *Вестник Харьковского университета*, № 363, серия: «История», вып. 26, с. 125–134.
- Lyman S. I. 1993. Mediievistyka v Ukraini v kintsі XIX – na pochatku XX st. (1880–1917) [Medieval Studies in Ukraine in the late XIX – early XX centuries. (1880–1917)]. Candidate's thesis. Kharkiv, 346 s. (In Ukrainian).
- Лиман, С. И. 1993. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917): Дисертація... кандидата історичних наук. Харків, 346 с.
- Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1911–1912 akademicheskii god [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes at the Historical and Philological Faculty of the Imperial Kharkov University for the 1911–1912 academic year]. 1911. Kharkov, 22 s. (In Russian).
- Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1911–1912 академический год. 1911. Харьков: б.и., 22 с.
- Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1912–1913 akademicheskii god [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for the 1912–1913 academic year]. 1912. Kharkov: Pechatnik, 20 s. (In Russian).

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912–1913 академический год. 1912. Харьков: Печатник, 20 с.

Obozrenie prepodavaniya predmetov po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1916–1917 uchebnyy god [Review of teaching subjects at the Faculty of History and Philology of the Imperial Kharkov University for the 1916–1917 academic year]. 1916. Kharkov: Printing Business, 27 s. (In Russian).

Обозрение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916–1917 учебный год. 1916. Харьков: Печатное Дело, 27 с.

Picheta V. I. 1916. Retsenziya: Pogodin A. L. Kratkiy ocherk istorii slavyan. Moskva: Publishing house G. A. Leman, 1915. 124 s. [Review: Pogodin A. L. A short sketch of the history of the Slavs]. *Golos minuvshogo*, vol. 10. S. 207–208. (In Russian).

Пичета, В. И. 1916. Рецензия: Погодин А. Л. Краткий очерк истории славян. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 1915. 124 с. *Голос минувшего*. № 10. С. 207–208.

Pogodin A. L. 1910a. Nemetskiy natisak [German onslaught]. *Yuzhnyy kray*, 14 October, s. 2–3. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910a. Немецкий натиск. *Южный край*, 14 октября, с. 2–3.

Pogodin A. L. 1910b. Opyat vostochnyy vopros [Again the Eastern question]. *Yuzhnyy kray*, 23 November, S. 5. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910b. Опять восточный вопрос. *Южный край*, 23 ноября, с. 5.

Pogodin A. L. 1910c. Leksii po slavyanskim drevnostyam [Lectures on Slavic antiquities]. Kharkov: Printing house-lithograph S. Ivanchenko, 410 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910c. Лекции по славянским древностям. Харьков: Типография-литография С. Иванченко, 410 с.

Pogodin A. L. 1910d. Ocherki iz istorii slavyanskoy vzaimnosti. *Moskovskiy ezhenedelnik*, issue 10, s. 26–34, issue 11, s. 35–44, issue 15, s. 31–46, issue 20, s. 33–42 (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910d. Очерки из истории славянской взаимности. *Московский еженедельник*, № 10, с. 26–34; № 11, с. 35–44; № 15, с. 31–46; № 20, с. 33–42.

Pogodin A. L. 1914a. Leksii po istorii serbskoy i bolgarskoy literature [Lectures on the history of Serbian and Bulgarian literature]. Kharkov: Printing house-lithograph S. Ivanchenko, 228 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1914a. Лекции по истории сербской и болгарской литератур. Харьков: Типография-литография С. Иванченко, 228 с.

Pogodin, A. L. 1914b. Sobyitiya 1905–1913 [Events 1905–1913]. In: Rot, K. *Istoriya hristianskih gosudarstv Balkanskogo poluoostrova (Bolgariya, Serbiya, Rumyniya, Chernogoriya, Gretsia)* [History of the Christian states of the Balkan Peninsula (Bulgaria, Serbia, Romania, Montenegro, Greece)]. Sankt-Peterburg, s. 112–120. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1914b. События 1905–1913. Рот, К. *История христианских государств Балканского полуострова (Болгария, Сербия, Румыния, Черногория, Греция)*. СПб., с. 112–120.

Pogodin A. L. 1915a. Kratkiy ocherk istorii slavyan [A brief outline of the history of the Slavs]. Moskva: G. A. Lehman's Publishing House, 124 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1915a. Краткий очерк истории славян. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 124 с.

Pogodin A. L. 1915b. Slavyanskiy mir. Politicheskoe i ekonomicheskoe polozhenie slavyanskikh narodov pered voynoy 1914 g. [Slavic world. The political and economic situation of the Slavic peoples before the war of 1914]. Moskva: Printing House of the ID Sytin Partnership, VIII, 420 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1915b. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, VIII, 420 с.

Rot K. 1914. *Istoriya hristianskih gosudarstv Balkanskogo poluoostrova (Bolgariya, Serbiya, Rumyniya, Chernogoriya, Gretsia)* [History of the Christian states of the Balkan Peninsula (Bulgaria, Serbia, Romania, Montenegro, Greece)]. Translated under the editorship and with an additional essay by Prof. A. L. Pogodin. St. Petersburg: P. P. Soikin Publishing House, 123 s. (In Russian).

Рот, К. 1914. История христианских государств Балканского полуострова (Болгария, Сербия, Румыния, Черногория, Греция). Перевод под редакцией и с дополнительным очерком проф. А. Л. Погодина. СПб.: Издательство П. П. Сойкина, 123 с.

Slavyanovedenie v dorevolutsionnoy Rossii. Izuchenie yuzhnykh i zapadnykh slavyan [Slavic studies in pre-revolutionary Russia. Study of the South and West Slavs] 1988. Moskva: Nauka, 400 s. (In Russian). Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян 1988. Москва: Наука, 400 с.

Soloviev A. V. 1958. Pogodin Aleksandr Lvovich (K desyatiletiyu so dnya konchiny) [Pogodin Alexander Lvovich (On the tenth anniversary of his death)]. *Kratkie soobshcheniya Instituta Slavyanovedeniya AN SSSR*, issue 3, s. 57–59. (In Russian).

Соловьев, А. В. 1958. Погодин Александр Львович (К десятилетию со дня кончины). *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. № 3, с. 57–59.

Voznesenskiy S. 1915. Retsenziya: Pogodin A. L. *Kratkiy ocherk istorii slavyan*. Moskva: Publishing house G. A. Leman, 1915. 124 s.. [Review: A short sketch of the history of the Slavs]. *Russkaya myisl*, vol. 2, s. 17-18 (In Russian).
Вознесенский, С. 1915. Рецензия: Погодин А. Л. *Краткий очерк истории славян*. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 1915. 124 с. *Русская мысль*, № 2, с. 17–18.

Дата подання статті до редакції – 30 червня 2021 р.